

Typology and Proposing a Model for the Spatial Distribution and Temporal Dimension of Megalithic Graves in Kermanshah Province (Case Study: Gilan-e Gharb and Sarpol-e Zahab Towns)

Heydarimehr, P.¹; Iravani Ghadim, F.²; Aliyari, A.³

Type of Article: **Research**

Pp: 105-129

Received: 2022/04/30; Accepted: 2022/06/07

 <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.23.105>

Abstract

The Kermanshah Province is one of the significant regions studied by archaeologists, where numerous studies have been conducted so far. This research focuses on the examination of megalithic graves in the towns of Gilan-e Gharb and Sarpol-e Zahab in Kermanshah Province. Megalithic graves are among the burials that possess unique structures and architecture, which have been less explored and researched in Iran, particularly in the studied region. By studying these graves, it is possible to gain some limited knowledge about the culture, beliefs, and way of life of the people who owned these graves. The most important questions of this research are: What have been the architectural features of these graves' structures? How has the distribution of these graves been and what pattern can be defined for this distribution? The research method is considered to be applied-historical in terms of its objective. The categorization of the form and structure of graves has been carried out descriptively. In this regard, while conducting field research in the area, an initial comparison of the typological data and relative chronology of graves was performed. Subsequently, using GIS software, an analysis and identification of the burial distribution pattern in the region were carried out considering various geographical factors. Based on these, variables such as elevation, slope, and rivers were analyzed. In general, the identified graves in this study are divided into two main groups: Cist graves and Cromlech ones, the latter encompassing various subtypes. Finally, studies and excavations have been conducted on these graves in the Caucasus, Anatolia, and northwestern Iran, which demonstrate the migratory lifestyle of the tomb owners. In this article, a portion of the cultural materials collected from the 2015 archaeological survey in the western towns of Gilan-e-Gharb and Sarpol-e Zahab in Kermanshah province is presented.

Keywords: Megalithic, Cist Graves, Cromlech Graves, Distribution Pattern, Typology, GIS.

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies

Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT).
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the [Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

1. PhD Student in Archaeology, Prehistoric orientation, Art University of Isfahan, Iran.

2. Associate Professor, Department of Archaeology, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author).

Email: iravanline@yahoo.com

3. Assistant Professor, Department of Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran.

Citations: Heydari Mehr, P.; Iravani Ghadim, F. & Aliyari, A., (2023). "Typology and Proposing a Model for the Spatial Distribution and Temporal Dimension of Megalithic Graves in Kermanshah Province (Case Study: Gilan-e Gharb and Sarpol-e Zahab Towns)". *Parseh J Archaeol Stud*, 7 (23): 105-129. (<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.23.105>).

Homepage of this Article: http://journal.richt.ir/mbp/browse.php?a_id=736&sid=1&slc_lang=en

Introduction

The word 'megalithic' refers to large stones, derived from the Greek word 'Mega' meaning 'large' and 'lithos' meaning 'stone' (Midgely, 2008: 23). In Persian and Iranian archaeology, it is referred to as a 'large stone'. Megalithic graves are large, uncut stones that are sometimes formed with wood, soil, and other small stones (Shaw, 1999: 390). Studying the structure of Megalithic graves can play an important role in identifying the tribes that constructed them and is effective in dating these tombs, given the scarcity of ancient evidence and data. By conducting typological studies of these graves, their structural patterns can be reconstructed, and by comparing the surrounding areas, it is possible to date these tombs. Extensive studies have been conducted on megalithic graves in the north and northwest of Iran, but independent and specialized research on these tombs has not been carried out in Kermanshah province. Since the tombs in this area have not been methodically excavated yet, it is difficult to present a precise structural design of the tomb architecture. In this study, the typology will be based on the surface structure, and the dating of the tombs will be conducted through comparative studies. Research questions include the following: What are the types of megalithic graves? What are the characteristics of the architectural structure of these tombs? What is the distribution area for these species, and what pattern can be identified in this distribution?

In order to achieve the desired goals in this study, a set of field activities was performed, including sketching, photography, documenting and recording findings, and design. The research method used for classifying the shape and structure of graves is descriptive and also relies on comparative and library studies. This includes the collection of maps, reports, articles, and all useful information available in the region. The preparation and collection of the locations where the graves are situated are recorded using a GPS device. In the analysis of the distribution pattern of registered graves, a geographic information system (GIS) has been employed. In the study of the factors influencing the distribution of graves, various factors such as topography, water resources, elevation, and slope have been examined.

By identifying these factors, analyzing the data distribution pattern, and ultimately visualizing them on a map, it is possible to gain a partial understanding of why and how the areas are distributed and concentrated in the region.

Discussion

Research on the structure of cemeteries and graves can be conducted using two different approaches: Firstly, typological studies are conducted based on the shape, dimensions, and materials of the graves. Secondly, factors such as the orientation of the graves, their proximity to one another, and their relationship to water sources, roads, and expanses in the cemetery are examined (Orlet, 1392: 93). The important point to note is that the structure of graves exhibits a distinct relationship with the geographical environment. In mountainous areas, for instance, there is often an abundance of large stones and slates

that can be utilized in constructing graves. Consequently, there are variations in the shape and material of these graves, primarily due to the differing types of stones found in each region (Ibid, 1392: 107). The graves identified in this study are categorized into two groups: Cist graves and Cromlech graves.

In the construction of cist graves, a pit was excavated approximately one meter deep from the ground, and its walls were lined with layers of large and small stones. Subsequently, after interring the deceased, the grave was sealed by placing large and extremely heavy boulders on top (Yukmen, 2003).

Cromlech graves are classified into following types based on the shape of the stone rings:

Mounded Cromlech refers to a type of grave that consists of one or more stone rings encircling a large stone tomb (Smith, Badalyan, Avetisyan, 2009: 106).

Paved Cromlech is characterized by its very low height from the ground, and its distinguishing feature is the scattering of small rocks on its surface (Ibid, 2009: 107).

Stepped Cromlech is defined by stone rings that encompass the central structure, exhibiting a vertical upward movement (Ibid, 2009: 108).

The elevation study of Gilan Gharb and Sarpol-e Zahab towns indicates that Sarpol-e Zahab has the lowest elevation at 540 meters, while Gilan-e Gharb reaches the highest altitude of 1340 meters that suggests a higher prevalence of graves in colder areas.

Through the examination of the influence of rivers on the distribution of graves and by referencing the water network map, it becomes evident that the graves tend to be situated in proximity to water sources. This distribution pattern signifies the significance of close access to water and further highlights the correlation between the location and distribution of graves within the river basin. Considering that the megalithic graves belong to the nomadic tribes, this proximity may be indicative of the convenience of accessing water for the needs of them and their livestock.

Conclusion

The typology of graves and their classifications in the study area of Sarpol-e-Zahab and Gilan-e-Gharb in Kermanshah province is based on comparative and comparative studies with megalithic graves in the north and northwest regions of the country. These graves are categorized into Cist and Cromlech graves.

The Cromlech species exhibit various structural forms within each range. Commenting on the shape of the landscape of megalithic graves is a complex subject that requires specialized studies and extensive investigations covering a wide area. When considering the geographic distribution of these graves, it is important to take into account factors such as the natural environment, topography, and the number of areas containing this type of graves. Furthermore, it is crucial to acknowledge the limited availability of extensive and specialized studies on these graves. Based on general findings from studies conducted on the distribution of graves, it is possible to identify certain areas

that are centrally occupied with burials, while other areas remain devoid of any kind of burial. For instance, in certain areas of Sarpol-e Zahab, the absence of megalithic graves can be attributed to the scarcity of stones. Certainly, this can be justified by one reason: landscape manipulations in later periods carried out by farmers to level the land for cultivation. This is prominently observed throughout Sarpol-e Zahab due to its geographical structure and favorable conditions for agriculture. In relation to the correlation between water resources and the distribution of megalithic graves in this area, it is worth noting that the information obtained from GIS maps concerning the water bodies in the region demonstrates the close proximity of these graves to water sources. This proximity can be attributed to the practical utilization of fresh water sources by the nomadic communities, particularly for the purpose of sustaining their livestock. Hence, the architectural structure of large stone graves exhibits a distinct relationship with the geographical environment. In mountainous areas, the abundance of large stones contributes to a higher concentration of these graves in such regions. Based on comparative studies and the analysis of architectural features and structures of these large stone tombs, in conjunction with similar tombs found in the northwestern and northern regions of Iran, as well as in Anatolia, Caucasus, Russia, and Georgia, the period ranging from the ancient Bronze Age to Iron Age III can be attributed to megalithic graves. This classification is further supported by the presence of metal and pottery artifacts discovered within these graves.

گونه‌شناسی و پیشنهاد الگوی پراکندگی و بُعد زمانی قبور کلان سنگی استان کرمانشاه (مطالعه ویژه: شهرستان‌های گیلان غرب و سرپل ذهاب)*

پوریا حیدری مهر^I؛ فرشید ایروانی قدیم^{II}؛ احمد علی یاری^{III}

نوع مقاله: پژوهشی

صن: ۱۲۹ - ۱۰۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۱۰

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.23.105>

چکیده

استان کرمانشاه از مناطق قابل توجه باستان‌شناسان است که تاکنون مطالعات زیادی در آن انجام گرفته است. پژوهش حاضر به بررسی قبور کلان سنگی در شهرستان‌های گیلان غرب و سرپل ذهاب می‌پردازد. قبور کلان سنگی، از جمله تدفین‌هایی هستند که دارای ساختار و معماری ویژه‌ای هستند که در ایران و به خصوص در منطقه مطالعه شده کمتر شناخته شده و پژوهش شده است. با مطالعه بر روی این قبور می‌توان شناختی هرچند اندک از فرهنگ، اعتقادات و نیز نحوه زندگی مردمان صاحب این قبور به دست آورد. مهم‌ترین پرسش‌های این پژوهش عبارتند از: ویژگی ساختار معماری این قبور چگونه بوده است؟ حوزه پراکندگی گونه‌های این قبور چگونه بوده و چه الگویی برای این پراکندگی می‌توان تعریف کرد؟ روش پژوهش از نظر هدف کاربردی-تاریخی است که با استناد به نظریات ارائه شده در این باره، تأثیر بسیاری در شناسایی و بازسازی گونه‌های تدفینی داشته است. دسته‌بندی شکل و ساختار قبور به صورت توصیفی انجام گرفته است. بررسی و انطباق ساختار قبور و ارتباطات فرهنگی مطالعه به صورت تاریخی بوده است. در همین راستا، ضمن بررسی میدانی منطقه، ابتدا مقایسه گونه‌شناختی داده‌ها و گاه‌نگاری نسبی قبور انجام شد و سپس با نرم‌افزار GIS به تحلیل و شناسایی الگوی پراکنش قبور منطقه با عوامل مختلف جغرافیای طبیعی پرداخته شد. دیگر اطلاعات در زمینه مورد مطالعه به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده است تا زمینه‌ای برای مقایسه با محوطه‌های هم‌جوار فراهم شود. بر این اساس متغیرهای گوناگونی از قبیل: ارتفاع، شیب و رودخانه‌ها تجزیه و تحلیل شدند. به صورت کلی قبور شناسایی شده در این بررسی به دو گروه اصلی «قبور صندوقی» و «قبور کرومیلیج» تقسیم می‌شوند که قبور کرومیلیج زیرگونه‌های مختلفی را شامل می‌شود؛ در نهایت براساس مطالعات صورت گرفته و نیز کاوش‌هایی که بر روی قبور کلان سنگی شمال غرب انجام گرفته است و نیز با توجه به عدم شناسایی استقرارهای مرتبط با قبور، می‌توان شیوه زندگی کوچ‌روی را برای صاحبان این قبور پیشنهاد داد.

کلیدواژگان: قبور کلان سنگی، قبور صندوقی، قبور کرومیلیج، الگوی پراکندگی، گونه‌شناسی قبور، GIS.

* پژوهش حاضر حاصل پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول و به راهنمایی و مشاوره سایر نگارندگان در بررسی میدانی سال ۱۳۹۴ ه.ش. به انجام رسیده است.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

II. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: iravanline@aui.ac.ir

III. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: حیدری مهر، پوریا؛ ایروانی قدیم، فرشید؛ و علی یاری، احمد، (۱۴۰۲). «گونه‌شناسی و پیشنهاد الگوی پراکندگی و بُعد زمانی قبور کلان سنگی استان کرمانشاه (مطالعه ویژه: شهرستان‌های گیلان غرب و سرپل ذهاب)». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۳): ۱۰۵-۱۲۹. <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.23.105>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/browse.php?a_id=736&sid=1&slc_lang=fa

مقدمه

قبور کلان‌سنگی^۱ به صورت سنگ‌های بزرگ و تراش‌نخورده‌ای هستند که گاهی با چوب، خاک و سنگ‌های کوچک دیگری شکل گرفته‌اند (Shaw, 1999: 390). قبور کلان‌سنگی، تنها یکی از عناصر شکل‌دهنده فرهنگ‌های پیش‌اتاریخ غرب ایران و نیز از مجموعه مدارک فرهنگی و نمادی حوزه فرهنگی مورد مطالعه است. هزاران محوطه شاخص فرهنگ کلان‌سنگی در حوزه مورد مطالعه و نیز خارج از مرزهای این محدوده پراکنده شده‌اند و آنچه در این پژوهش معرفی و ثبت گردیده است، نخستین مطالعه تخصصی درباره قبور کلان‌سنگی در حوزه فرهنگی کرمانشاه است که خطر نابودی و به‌ویژه حفاری‌های غیرمجاز آن‌ها را تهدید می‌کند. پژوهش حاضر به مطالعه قبور کلان‌سنگی استان کرمانشاه با مطالعه موردی برروی دو شهرستان گیلان‌غرب و سرپل‌ذهاب می‌پردازد که همه نمونه‌ها، طی بررسی و مطالعات حاضر شناسایی معرفی و ثبت شده‌اند. تاکنون کاوش علمی باستان‌شناسانه برروی این قبور در این حوزه فرهنگی انجام نگردیده و برخی از محوطه‌ها به صورت غیرمجاز حفاری شده‌اند؛ بنابراین علاوه بر ویژگی‌های ظاهری، ساختار درونی قبور این محوطه‌ها نیز مورد مطالعه و طبقه‌بندی قرار گرفته است، اما با توجه به عدم انجام کاوش مستقل و علمی برروی این قبور، به‌طور حتم برخی نتایج به دست آمده در این پژوهش، طی مطالعات هدفمند آینده کامل‌تر خواهد شد؛ بنابراین مطالعه ساختار قبور کلان‌سنگی می‌تواند نقش مهمی در شناخت اقوام سازنده آن ایفا کند و هم‌چنین در تاریخ‌گذاری دقیق‌تر این قبور با توجه به اندک بودن شواهد و داده‌های باستانی مؤثر است. با انجام مطالعات گونه‌شناسانه این قبور، می‌توان قواعد ساختاری آن‌ها را بازسازی کرد و با مقایسه محوطه‌های هم‌جوار، امکان تاریخ‌گذاری این قبور فراهم می‌شود.

پرسش‌های پژوهش: اصلی‌ترین پرسش‌های پیش‌رو عبارتند از: (۱) ویژگی ساختار معماری این قبور چگونه بوده است؟ (۲) حوزه پراکندگی این قبور چگونه بوده و چه الگویی برای این پراکندگی می‌توان تعریف کرد؟

روش پژوهش: روش پژوهش از نظر هدف کاربردی - تاریخی است که با استناد به نظریات ارائه شده در این باره، تأثیر بسیاری در شناسایی و بازسازی گونه‌های تدفینی داشته است. دسته‌بندی شکل و ساختار قبور به صورت توصیفی و نیز براساس مطالعات تطبیقی و کتابخانه‌ای شامل گردآوری نقشه‌ها، گزارش‌ها، مقالات و تمامی اطلاعات سودمند در منطقه انجام گرفته است. بررسی و انطباق ساختار قبور و ارتباطات فرهنگی مطالعه به صورت تاریخی بوده است. در همین راستا، ضمن بررسی میدانی منطقه در بررسی پیمایشی، مجموعه فعالیت‌های میدانی شامل: تهیه کروکی، عکاسی، مستندسازی یافته‌ها، ثبت اطلاعات مربوط به آن‌ها و طراحی انجام پذیرفت. دیگر اطلاعات در زمینه حوزه مورد مطالعه، به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده است تا زمینه‌ای برای مقایسه با محوطه‌های هم‌جوار فراهم شود. بر این اساس متغیرهای گوناگونی از قبیل: ارتفاع، شیب و رودخانه‌ها تجزیه و تحلیل شدند. در مطالعه الگوی پراکنش قبور ثبت شده، در تحلیل داده‌ها، از سامانه اطلاعات جغرافیایی استفاده شده است؛ هم‌چنین در بررسی عوامل مؤثر در شکل‌گیری و پراکنش قبور، به مطالعه عواملی چون توپوگرافی، منابع آب، ارتفاع و شیب پرداخته شده است. با شناسایی این عوامل و نشان دادن الگوی پراکنش داده‌ها و در نهایت نمایش آن‌ها برروی نقشه می‌توان تا حدودی به چرایی و چگونگی پراکنش و تمرکز محوطه‌ها در منطقه پی‌برد.

پیشینه پژوهش

نخستین اطلاعات از قبور کلان‌سنگی ایران مربوط به بررسی‌های «ژاک دمورگان» در ۱۹۰۱-۱۸۹۹ م. است که در ناحیه جنوبی دریای خزر انجام شده است؛ از جمله محوطه‌هایی که او بررسی

کرده، می‌توان به محوطه‌هایی هم‌چون: سولی دره، چیلخانه، لرداگی، چاقلادره، وجه‌لیک، تاش‌کپرو، گنج‌خانه، و حسن‌زمینی در نمین اشاره کرد. مطالعات «کلیس» در شمال غرب ایران در محوطه‌های معصوم‌آباد اردبیل، کورتولمیش، کراویل، میرفتاح، رازلیق، ورزقان، داشکسن، تعداد زیادی گورپشته‌های واقع در ماکو و بسطام و نیز گورپشته‌هایی در غرب و جنوب غرب دریاچه ارومیه و کورگان‌های سه‌گرددان انجام گرفته است (Kleiss, 1997: 179). در ۱۹۴۸ م. کاوش «برتون براون» در محوطه گوی تپه منجر به کشف قبور سنگی شد (Brown, 1951: 3). در سال ۱۹۵۸ م. «فون دراوستن» اولین بار دوپشته تدفینی مجید و تپه شخص را در اطراف محوطه زندان سلیمان شناسایی کرد (Kleiss, 1971: 5). «رابرت دایسون» و «ماسکارلا» در سال‌های ۱۹۶۶ و ۱۹۶۸ م. در راستای پروژه حسنلو قبور سنگی دینخواه را کاوش کردند (Rubinson, 1991: 373). کاوش قبور تماجان در نواحی کلاردشت و املش در ۱۳۳۵ ه.ش. از سوی «صمدی» انجام گرفته است (صمدی، ۱۳۳۸: ۴۵). از دیگر مطالعات املش، کاوش و بررسی‌های «محسن مقدم» در سال‌های ۱۳۳۹ و ۱۳۴۰ ه.ش. است (خلعتبری، ۱۳۸۳ الف: ۱۱۳). کاوش هیأت باستان‌شناسی ایران و عراق دانشگاه توکیو به سرپرستی «نامیو آگامی»، «ماسودا» و «فوکایی» و با نمایندگی «علی اکبر سرفراز» در دیلمان در سال‌های ۱۳۳۹ تا ۱۳۴۸ ه.ش. از پژوهش‌های صورت‌گرفته در حوزه شمالی ایران است (Egami et al., 1966: 30). کاوش‌های سال‌های ۱۳۴۶ و ۱۳۵۲ ه.ش. «کامبخش فرد» در شهرستان‌های نیر و سراب انجام گرفت (کامبخش فرد، ۱۳۷۰: ۱۲۳). از دیگر مطالعات صورت‌گرفته در حوزه گیلان کاوش‌های محوطه باستانی وسکه (۱۳۷۱)، میان‌رود (۱۳۷۲)، تندوبین و مریان (۱۳۷۵)، و منطقه کرگانرود و تپه اسب‌سرا (۱۳۷۷) را می‌توان نام برد (خلعتبری، ۱۳۸۳ ب: ۱۴۱). در مشکین‌شهر، از جمله محوطه پیرازمیان در ۱۹۷۸ م. به سرپرستی «چارلز برنی» بررسی شد (Ingraham & Summer, 1979: 69). کاوش کورگان‌های لاریجان خدآفرین در ۱۳۸۶ و ۱۳۸۷ ه.ش. از سوی «هژبری نوبری» و کاوش کورگان‌های طوعلی سفلی و جعفرآباد در سال ۱۳۸۹-۱۳۹۱ از سوی «ایروانی قدیم» انجام شده است (Irvani, 2011: 191; Irvani, 2014: 89). دشت مغان (حصاری و اکبری، ۱۳۸۵: ۵۲) و کورگان‌های حاشیه رود ارس و مشکین‌شهر (حصاری و علی‌یاری، ۱۳۹۱: ۱۱۶) بررسی شده است.

موقعیت جغرافیایی

شهرستان سرپل‌ذهاب با مساحت ۱۲۷۱ کیلومتر در ۴۵ درجه و ۵۲ دقیقه طول شرقی و ۳۴ درجه و ۲۴ درجه عرض شمالی در استان کرمانشاه قرار دارد. از شمال به شهرستان جوانرود، از غرب به شهرستان قصرشیرین و کشور عراق، از شرق به شهرستان اسلام‌آباد و از جنوب به شهرستان گیلان‌غرب محدود شده است. ارتفاع این شهرستان از سطح دریا ۵۵۰ متر بوده که در منطقه پاتاق به بیش از ۱۰۰۰ متر نیز می‌رسد، که این امر باعث ایجاد جریان‌های آب سطحی و تغذیه سفره‌های زیرزمینی دشت‌های حاصل‌خیز این شهرستان شده است. این شهرستان در دشتی نسبتاً وسیع که اطراف آن را ارتفاعات و تپه‌ماهورها احاطه کرده، قرار گرفته که باعث ایجاد دشت‌های مستعد و حاصل‌خیز شده است. به دلیل آب‌وهوای گرم و وجود آب فراوان در این شهرستان از روزگاران گذشته، زمینه کشاورزی و دام‌پروری در آن بسیار مناسب است (کمری و جمشیدی، ۱۳۹۲: ۱۹). گیلان‌غرب، یکی از شهرستان‌های واقع در غرب استان کرمانشاه است که بین ۳۸ درجه ۸ دقیقه عرض شمالی و ۴۵ درجه و ۵۵ دقیقه طول شرقی نسبت به نصف‌النهار گرینویچ قرار دارد. این شهرستان از جانب شمال به شهرستان‌های سرپل‌ذهاب و قصرشیرین، از جنوب به استان ایلام، از شرق به شهرستان‌های اسلام‌آباد و از غرب به شهرستان قصرشیرین محدود است. ارتفاع این شهرستان از سطح دریا ۸۱۰ متر است. این شهرستان دارای آب‌وهوایی معتدل بوده و به علت تنوع آب‌وهوایی در فصول سال دارای خاک حاصل‌خیز و هوای خوب و آب فراوان است (فرمانی، ۱۳۸۰: ۷۱).

گونه‌شناسی قبور کلان‌سنگی

انواع قبور شناسایی شده در حوزه مطالعه (شهرستان‌های گیلان غرب و سرپل ذهاب)

قبور و سنت‌های تدفینی اطلاعات جامعی را در باب جنبه‌های فرهنگی زندگی بشر در گذشته در اختیار باستان‌شناسان قرار می‌دهند. پژوهش در باب ساختار قبرستان‌ها و قبور را می‌توان با دو رویکرد متفاوت انجام داد؛ اول، مطالعات گونه‌شناختی براساس شکل، ابعاد و مواد؛ دوم، بررسی عواملی چون جهت گورها و یا فاصله آن‌ها با هم یا نسبت به منابع آب، راه‌ها و نیز گستردگی آن‌ها در قبرستان (اورلت، ۱۳۹۲: ۹۳). نکته حائز اهمیت نیز این است که سازه قبور ارتباط ویژه‌ای با محیط جغرافیایی دارد به نحوی که در مناطق کوهستانی، عمدتاً سنگ‌های بزرگ و تخته‌سنگ در دسترس است که می‌تواند در ساختار گورهای کلان‌سنگی به کار برده شود که خود تفاوت‌هایی در شکل و جنس دارند و علت اصلی آن نیز تفاوت در نوع سنگ‌های موجود در هر منطقه است؛ بنابراین موقعیت اجتماعی متوفی، می‌تواند نقش مهمی در انتخاب موقعیت، اندازه و مواد استفاده‌شده را تبیین کند (همان: ۱۰۷). به صورت کلی قبور شناسایی شده در این بررسی به دو گروه اصلی قبور صندوقی و قبور کروملیچ تقسیم می‌شوند که قبور کروملیچ زیرگونه‌های مختلفی را شامل می‌شود که در ادامه بررسی خواهد شد.

• قبور صندوقی

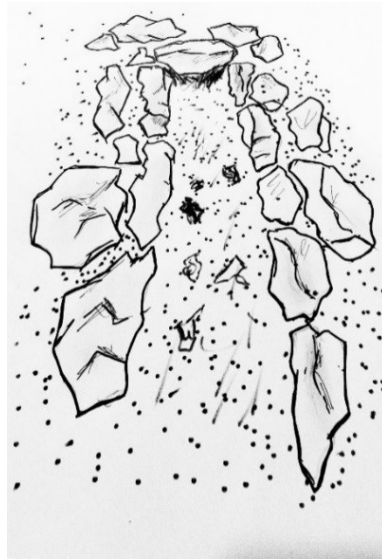
در ساخت این قبور برای آماده‌سازی بستر تدفین حدود یک متر از خاک را کنده و سپس دیوارهای آن را با لاشه‌سنگ‌های بزرگ و کوچک پوشانده و سرانجام پس از به خاک سپردن متوفی روی گور را با تخته‌سنگ‌های بزرگ و بسیار سنگین پوشانده‌اند. تخته‌سنگ‌های پوشش قبور، شکل هندسی منظمی ندارند و صرفاً سنگین بودن آن‌ها مدنظر بوده است. اندازه رایج گورهای صندوقی سنگی به سه متر نیز می‌رسد (Yükmen, 2003: 86). شکل کلی این قبور مستطیلی یا بیضی است (حصاری و علی‌یاری، ۱۳۹۱: ۱۲۵). براساس بررسی‌های انجام‌شده در حوزه مطالعاتی در منطقه گیلان غرب، در روستای میرمنگه سفلی (تساویر ۱ و ۲) و تنگ گلم و در حوزه مطالعاتی منطقه سرپل ذهاب، در روستای قلمه قبور صندوقی شناسایی شد.

• قبور کروملیچ

کروملیچ، عنوانی است که برای یک‌گونه مشخص از حلقه‌های سنگی به کار می‌رود. این کلمه شامل Crom به معنای حلقه و Lech به معنای سنگ است (Shaw, 1999: 182)؛ بنابراین ساده‌ترین تعریف کروملیچ، حلقه‌های سنگی مدوری است که تدفینی را که در مرکز خود قرار گرفته است، احاطه می‌کند. این نوع، بسیاری از گونه‌های ساختاری را در خود پنهان می‌دارد؛ از این‌رو براساس چیدمان شکل حلقه‌های سنگی، خود به زیر دسته‌های دیگری تقسیم می‌شود.

- **کروملیچ‌های استاندارد:** یک یا چند حلقه سنگی که قبر سنگی بزرگی را احاطه کرده است (Smith et al., 2009: 106). براساس بررسی‌های انجام‌شده در حوزه مطالعاتی در منطقه گیلان غرب، در روستای بان‌میدان عبدالله، ملیه‌نی، نساوردیره و در حوزه مطالعاتی منطقه سرپل ذهاب، در کل داوود، دستک‌علیا، تنگ اسماعیل خان (تساویر ۳ و ۴)، قبور کروملیچ استاندارد شناسایی شد.

- **کروملیچ مفروش:** ویژگی این قبور ارتفاع بسیار کم آن‌ها از سطح زمین است و نشانه سطحی اکثر این قبور پراکندگی مجموعه سنگ‌های کوچک در سطح‌شان است، به طوری که قبور این محوطه‌ها بیشتر به صورت قبور کروملیچ با چاله‌های سنگی است (Ibid: 107). براساس بررسی‌های انجام‌شده در حوزه مطالعاتی منطقه گیلان غرب، در روستای باپیران، چشمه‌سنگی،

تصویر ۲. طرح قبر صندوقی، میرمنگه سفلی (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 2. Cist grave graphic, Mirmangeh soffla (Authors, 2015)

تصویر ۱. قبر صندوقی، میرمنگه سفلی (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 1. Cist grave, Mirmangeh soffla (Authors, 2015).

تصویر ۴. طرح کروملیچ استاندارد، تنگ اسماعیل‌خان (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 4. Mounded Cromlech graphic, Tange-Ismail Khan (Authors, 2015).

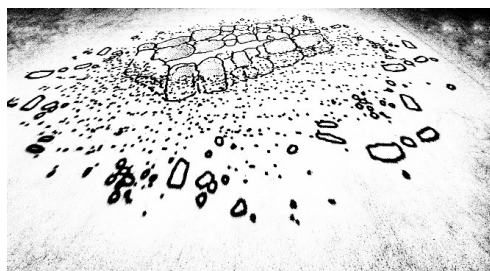

تصویر ۳. کروملیچ استاندارد، تنگ اسماعیل‌خان (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 3. Mounded Cromlech, Tange-Ismail Khan (Authors, 2015).

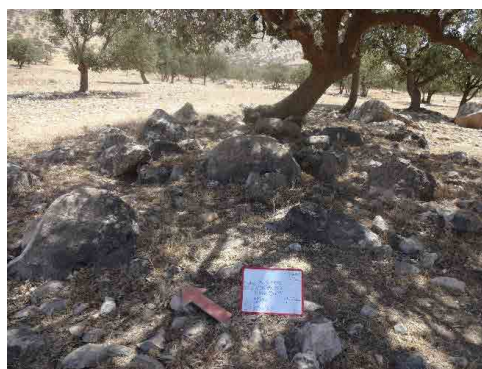
ملیه‌نی (تصاویر ۵ و ۶) و در حوزه مطالعاتی منطقه سرپل ذهاب در روستای نقاره‌کوب قبور کروملیچ مفروش شناسایی شد.

- **کروملیچ پله‌ای:** حلقه‌های سنگی که با حرکت عمودی خود به سمت بالا ساختار مرکزی را احاطه می‌کنند (Ibid: 108). براساس بررسی‌های انجام‌شده در حوزه مطالعاتی منطقه گیلان غرب، در روستای بان‌میدان علیا و در حوزه مطالعاتی منطقه سرپل ذهاب در روستای دکان‌داوود، دستک علیا (تصاویر ۷ و ۸) قبور کروملیچ پله‌ای شناسایی شد.

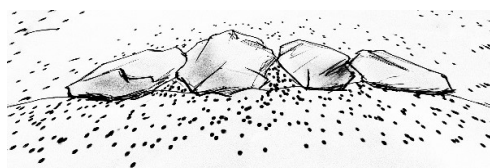
تصویر ۶. طرح کروملیچ مفروش، ملیه‌نی (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 6. Paved Cromlech graphic, Melyah-nai (Authors, 2015).

تصویر ۵. کروملیچ مفروش، ملیه‌نی (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 5. Paved Cromlech, Melyah-nai (Authors, 2015).

تصویر ۸. طرح کروملیچ پله‌ای، دستک علیا (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 8. Stepped Cromlech graphic, Dastak Olya (Authors, 2015).

تصویر ۷. کروملیچ پله‌ای، دستک علیا (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 7. Stepped Cromlech, Dastak Olya (Authors, 2015).

بحث و تحلیل یافته‌ها

ساختارشناسی قبور کلان‌سنگی شناسایی شده

در مجموع در بررسی منطقه گیلان غرب و سرپل ذهاب، قبور برخی محوطه‌ها به صورت منفرد و در برخی، مجموعه قبرستانی را تشکیل داده بودند که در هر محوطه، قبور شاخص ثبت گردید (جدول ۱). به صورت کلی برای ساختن گورها معمولاً از سنگ‌های بستر طبیعی کوه و تپه‌های سنگلاخ استفاده شده است. می‌توان دریافت که ساخته شدن این گورها ارتباط مستقیمی با در دسترس بودن سنگ داشته، و اگر جایی دارای سنگ رها شده بر سطح نباشد، معمولاً گوری بر آن دیده نمی‌شود، ولی در همان حال در ارتفاعی بالاتر یا پایین‌تر که سنگ‌های رها بر سطح دیده می‌شود، این قبور نمایان می‌شوند. این گورها در مواقعی به صورت گروهی و در یک مکان به فواصل ۵ تا بیش از ۱۰۰ متر دیده می‌شوند. با توجه به دشت بودن، ارتفاع کم، و آب‌وهوای گرم و خشک گورهای منفرد در شهرستان سرپل ذهاب بیشتر به چشم می‌خورند که البته کشت حداکثری زمین‌های سرپل ذهاب توسط کشاورزان را نیز در عدم شناسایی قبور باید در نظر گرفت. با توجه به عدم کاوش، در کنار این گورها یافته‌های سطحی به دست نیامد، که این امر ارائه تاریخ‌گذاری

دقیق را با مشکل روبه‌رو می‌کند. در مناطق پست و دشت شهرستان سرپل ذهاب به دلیل دسترسی بیشتر به خاک و قلوه‌سنگ، قبور کروملیچ بیشتر به چشم می‌خورد. در مناطق کوهستانی و مناطق صخره‌ای گیلان غرب، مصالح موجود و قابل دسترس سنگ‌های بزرگ و تخته‌سنگ هستند که در سازه‌گورها به‌کار رفته است، که خود دلیلی بر تنوع قبور کلان‌سنگی این منطقه است. تنوع قبور در این شهرستان به صورت قبور صندوقی و کروملیچ است. در شکل، جنس و نوع سنگ‌های به‌کاررفته در قبور کلان‌سنگی این مناطق، تنوع و تفاوت وجود دارد، که علت اصلی آن نوع سنگ‌های موجود در هر منطقه است؛ برای مثال، این تنوع و تفاوت را در قبور کروملیچ دو منطقه می‌توان دید، که در شهرستان گیلان غرب نوع سنگ‌هایی که برای قبور به‌کار رفته، خشن‌تر و زمخت‌تر نسبت به منطقه سرپل ذهاب است. به لحاظ ابعاد، برخی قبور باریک و بلند، برخی مدور (بیضی) و کوچک و تعدادی بسیار بزرگ هستند. در تعدادی از قبور آثاری از پوشش با سقف سنگی هنوز باقی مانده است که گاه متشکل از یک تکه تخته‌سنگ بزرگ است و گاه از چند سنگ بزرگ که به عرض روی قبر قرار داده می‌شده است. ابعاد گورهای کلان‌سنگی این منطقه نیز بسیار متفاوت است. برخی بسیار کوچک و برخی بسیار بزرگ هستند. ابعاد کوچک‌ترین قبر ثبت شده 1×1 و ابعاد بزرگ‌ترین قبر ثبت شده $3 \times 5/3$ بوده است. نقشه گورهای کلان‌سنگی براساس ساختار سطحی و بیرونی آن‌ها و بسته به نوع قبر متفاوت است؛ به این صورت که می‌توان برای قبور کروملیچ، اشکال دایره‌ای یا بیضی شکل و یا به صورت پله‌ای و یا به صورت چهارگوشه (قبور صندوقی) را متصور شد. مبحث مهمی که باید به آن اشاره کرد، مربوط به کشاورزان منطقه است؛ به این صورت که گردآوری و پشته‌کردن قلوه‌سنگ‌های بزرگ و کوچک داخل زمین‌هایی که قابلیت کشاورزی دارد در بین کشاورزان این مناطق معمول است که در تشخیص قبور، این نکته باید مورد توجه قرار گیرد. به صورت کلی با توجه به شکل و ساختار این قبور در این منطقه می‌توان استنباط کرد که در ساخت قبور جهت خاصی مدنظر نبوده است؛ به صورتی که در مجموع قبور شناسایی شده، نمی‌توان جهت خاصی را در نظر گرفت و به نظر می‌رسد که عامل مهم‌تر در شکل‌گیری این قبور، شکل زمین و مواد در دسترس بوده است.

مطالعه الگوی پراکنش مکانی قبور کلان‌سنگی شناسایی شده

در مطالعه الگوی پراکندگی قبور کلان‌سنگی به نقش محیط (شرایط جغرافیایی و زیست محیطی) در پراکنش آن‌ها پی می‌بریم و پراکندگی منابع زیست محیطی در یک منطقه یکی از دلایل پراکندگی آن‌ها است (تصویر ۹). در این پژوهش برای مطالعه پراکنش قبور کلان‌سنگی با روش GIS سه مؤلفه در نظر گرفته شده است؛ ارتفاع، شیب و منابع آب.

• ارتفاع قبور از سطح دریا

ارتفاع، همواری یا ناهمواری را بیان می‌کند، به صورتی که می‌توان آن را مهم‌ترین عامل در شیوه زندگی مردم یک منطقه و نیز مکان‌یابی استقرارهای باستانی دانست. اهمیت کد ارتفاعی به آن دلیل است که با افزایش ارتفاع، تغییرات محسوسی در درجه حرارت، رطوبت نسبی، دسترسی به منابع آب و پوشش گیاهی منطقه به وجود می‌آید؛ بنابراین در هر کد ارتفاعی، مجموعه عوامل فوق به نحو خاصی در شیوه زندگی انسان تأثیرگذار خواهد بود. بررسی ارتفاعی دو شهرستان گیلان غرب و سرپل ذهاب نشان می‌دهد که پایین‌ترین ارتفاع 540 متر در شهرستان سرپل ذهاب و بالاترین ارتفاع 1340 متر در شهرستان گیلان غرب است که بیشترین قبور کلان‌سنگی نیز در همین ارتفاع به دست آمده، که شاید نشان‌دهنده رواج این قبور در نواحی سردسیر باشد (تصویر ۱۰). پراکنش قبور در شهرستان سرپل ذهاب در کد ارتفاعی زیر 1000 متر است که به صورت منفرد پراکنده

جدول ۱. مشخصات قبور (حیدری مهر، ۱۳۹۴).

Tab. 1. Characteristics of graves (Heidari Mehr, 2014).

گونه شناسی قبور	تعداد قبور	کد ارتفاعی	مختصات جغرافیایی	محوطه
کروملیج مفروش	3	1297	N: 34 00.410 E: 046 14.520	چشمه‌سنگی (گیلان غرب)
کروملیج مفروش-کروملیج پله‌ای-کروملیج استاندارد	11	1045	N: 34 05.164 E: 046 02.014	بانمیدان (گیلان غرب)
کروملیج استاندارد- کروملیج مفروش	5	1236	N: 34 05.980 E: 046 03.869	مله‌نی (گیلان غرب)
کروملیج استاندارد	1	1340	N: 34 04.345 E: 046 15.571	باپیریان (گیلان غرب)
قبر صندوقی	5	1265	N: 34 05.799 E: 046 12.930	میرمینگه سفلی (گیلان غرب)
قبر صندوقی	4	816	N: 34 0.971 E: 045 50.410	تنگ گلم (گیلان غرب)
کروملیج استاندارد	2	680	N: 34 20.396 E: 045 51.671	نساردیره (گیلان غرب)
کروملیج استاندارد- کروملیج پله‌ای	5	620	N: 34 26.414 E: 045 53.831	دکان داوود (سرپل ذهاب)
کروملیج استاندارد	4	590	N: 34 31.468 E: 045 50.007	سرابله (سرپل ذهاب)
کروملیج استاندارد	2	538	N: 34 37.973 E: 045 46.503	قلمه (سرپل ذهاب)
کروملیج استاندارد- کروملیج پله‌ای	3	963	N: 34 18.019 E: 046 00.773	نقاره‌کوب (سرپل ذهاب)
کروملیج استاندارد	4	820	N: 34 21.233 E: 045 58.807	تنگ اسماعیل‌خان (سرپل ذهاب)
کروملیج پله‌ای	4	540	N: 34 31.430 E: 045 50.105	دستک علیا (سرپل ذهاب)

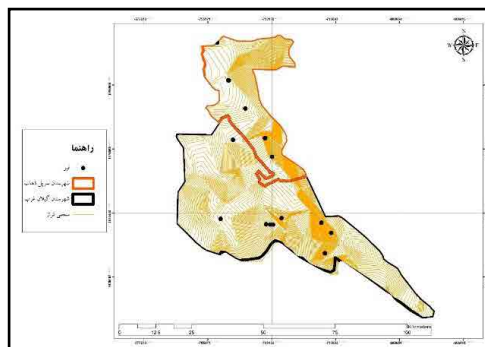
شده‌اند. این پراکنش در ارتفاعات ۵۳۸ تا ۹۶۴ متغیر و قابل مشاهده است. بر این اساس در حوزه مطالعاتی سرپل ذهاب قبور کروملیچ پله‌ای در کد ارتفاعی ۵۵۶-۶۲۰ متر، قبور کروملیچ استاندارد در کد ارتفاعی ۵۵۵-۸۶۲ متر، قبور کروملیچ سنگ‌فرش در کد ارتفاعی ۹۶۳ متر و قبور صندوقی در کد ارتفاعی ۵۳۸ متر پراکنده شده‌اند. در شهرستان گیلان غرب قبور کلان‌سنگی در دو طبقه ارتفاعی زیر ۱۰۰۰ متر (۶۷۸ تا ۸۱۶) و بالای ۱۰۰۰ متر (۱۱۴۳ تا ۱۳۴۰) پراکنده هستند. بر این اساس در حوزه مطالعاتی گیلان غرب قبور کروملیچ پله‌ای در کد ارتفاعی ۱۰۴۵ متر، کروملیچ استاندارد در کد ارتفاعی ۶۸۰-۱۲۳۶ متر، قبور کروملیچ سنگ‌فرش در کد ارتفاعی ۱۲۳۶-۱۳۴۰ متر و قبور صندوقی در کد ارتفاعی ۱۲۶۵ متر پراکنده شده‌اند.

• شیب

بررسی نقشه‌های شیب دو منطقه نشان‌دهنده ارتباط بین میزان شیب و موقعیت قبور با ارتفاع است، به این صورت که اختلاف قابل توجهی بین کد ارتفاعی و شیب مشاهده نمی‌شود، به این معنی که در طبقات ارتفاعی پایین‌تر، به عنوان مثال در شهرستان سرپل ذهاب، قبور در شیب کمتر و در طبقات ارتفاعی بالاتر در شهرستان گیلان غرب، قبور در شیب بیشتر قرار گرفته‌اند. شش محدوده شیب برای پراکندگی قبور می‌توان در نظر گرفت که به این صورت بیان می‌شود: محوطه‌های نسا‌دیره، ویژنان، کل داوود، دست علیا و قلمه در شیب ۲-۳ درصد، محوطه بان میدان علیا با شیب ۴-۵ درصد، محوطه گردنه ملیه‌نی با شیب ۶-۷ درصد، محوطه نقاره‌کوب با شیب ۸-۱۰ درصد، محوطه‌های چشمه‌سنگی و باپیریان با شیب ۱۱-۱۴ درصد، محوطه‌های میرمنگه و تنگ اسماعیل‌خان با شیب ۱۵-۱۹ درصد.

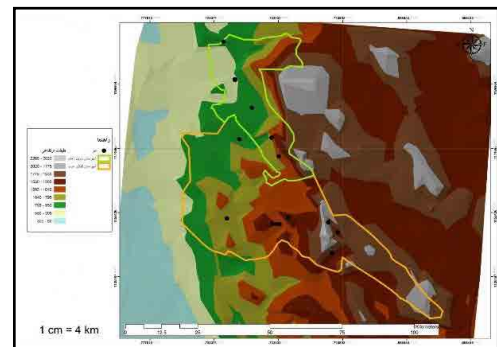
• منابع آب و پراکنش قبور

دو حوزه بزرگ آبخیز کرخه علیا و سیروان در استان کرمانشاه قرار دارد که حوضه آبخیز کرخه علیا (حوضه آبریز داخلی) شامل ۱۵ زیرحوضه اصلی است که در مرکز و شرق استان شامل شهرستان‌های کرمانشاه، اسلام‌آباد غرب، کنگاور، جوانرود، صحنه و هرسین قرار دارد و آب رودخانه‌های آن نهایتاً به رودخانه سیمره تخلیه می‌شود. حوضه آبریز سیروان با ۱۹ زیرحوضه اصلی در شمال غرب استان شامل شهرستان‌های قصرشیرین، پاوه، سرپل ذهاب، گیلان غرب، بخشی از سنقر، جوانرود (غیر از

تصویر ۱۰. نقشه طبقات ارتفاعی منطقه (نگارندگان، ۱۳۹۴).

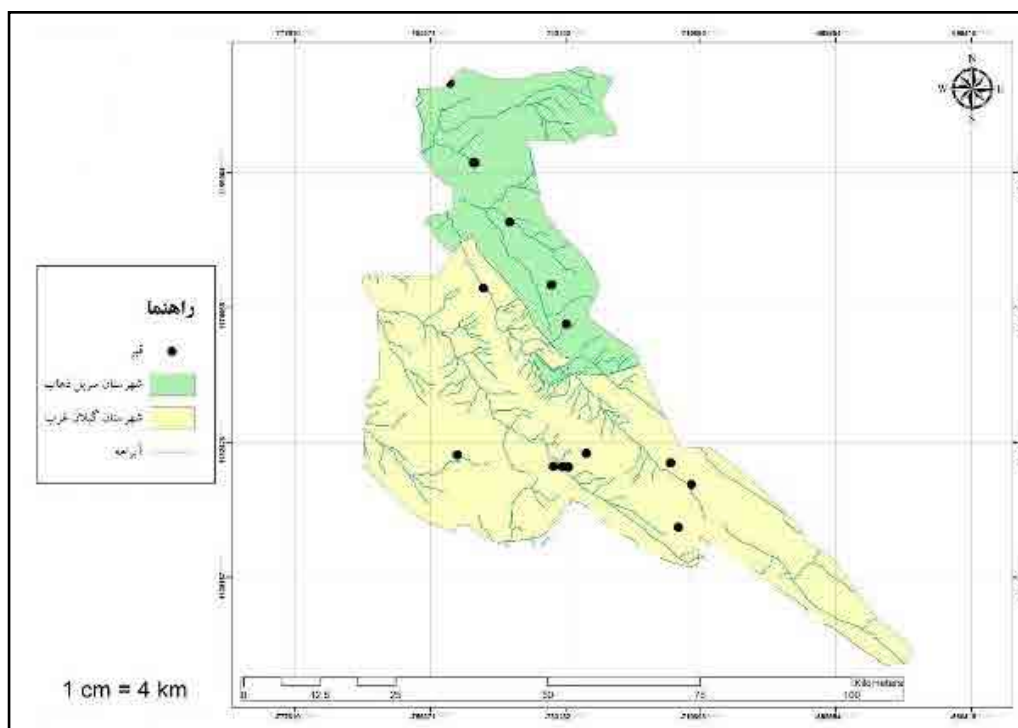
Fig. 10. Altitude strata map of the region (Authors, 2015).

تصویر ۹. پراکندگی قبور کلان‌سنگی بر روی نقشه توپوگرافی منطقه (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 9. The distribution of Megalithic graves on the topographic map of the region (Authors, 2015).

بخش روانسر) و بخشی از شهرستان اسلام‌آباد غرب بوده و آب رودخانه‌های آن از کشور خارج شده و وارد کشور عراق می‌شود (فرمانی، ۱۳۸۰: ۹۸). با بررسی میزان تأثیر رودخانه‌ها در پراکندگی قبور و با توجه به نقشه شبکه آب‌ها، این امر روشن شد که قبور در نزدیکی منابع آبی اصلی و زیرشاخه‌های فرعی، در فاصله ۱۰۰ متر تا یک کیلومتری واقع شده‌اند (تصویر ۱۱) و این پراکندگی گویای دسترسی نزدیک به آب‌ها و نشان‌دهنده قرارگیری و پراکندگی قبور در حوضه جریان رودخانه‌ها و شاخه‌های اصلی و فرعی آن است. با توجه به این‌که قبور کلان‌سنگی متعلق به اقوام کوچ‌رو است، می‌توان نزدیکی این قبور به منابع آب شیرین را در ارتباط با استفاده دام‌های این مردمان دانست.

تصویر ۱۱. نقشه حوضه‌های آبی منطقه و نحوه پراکنش قبور (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 11. The map of water basins in the region and the distribution of graves (Authors, 2014).

ارتباط کوچ‌نشینی و قبور کلان‌سنگی

صاحبان قبور کلان‌سنگی به‌طور کلی به‌عنوان جوامعی با نحوه معیشت و زندگی کوچ‌روی شناخته شده‌اند. محور اصلی فعالیت‌های اقتصادی و معیشت اقوام کوچ‌رو برپایه دام و رمه‌داری است. رمه‌داری نظام اجتماعی/اقتصادی است که در آن معیشت مردم و بقای اقتصاد جامعه به آن وابسته است (Cover, 1971). براساس بررسی‌های انجام شده زندگی این کوچ‌نشینان از جهات مختلف به حیوانات، به‌ویژه دام وابسته بوده است (Iravani & Beikzadeh, 2018: 117)؛ زیرا فرآورده‌های دامی، ازجمله شیر، گوشت و پنیر مهم‌ترین و شاید در برخی شرایط تنها منبع غذای این اقوام بوده‌اند. هم‌چنین بخشی از پوشاک و وسایل مورد احتیاج این اقوام از حیوانات و محصولات دامی، مانند: پوست، پشم، استخوان و شاخ تهیه شده است. حرکت به سایر سرزمین‌ها برای چرای بهتر دام‌ها، جنگ، اشغال و تجارت گسترده با آن مناطق و استفاده از منابع جدید سرزمین‌های جدید، یکی دیگر از منابع معیشت اقوام کوچ‌رو محسوب می‌شود (Iravani Ghadim, 2014).

25: 2018)؛ آن‌چه نشانه‌هایی از زندگی کوچ‌روی و چادرنشینی مردمان صاحب این قبور محسوب می‌شود، نشانه‌هایی است هم‌چون: شیوه تدفین کلان‌سنگی، غیبت نسبی استقرارهای دائمی و یا مقیاس بسیار محدود کشاورزی، حمل‌ونقل با ارابه و وسایل چرخ‌دار و حضور بقایای حیواناتی که قادر به مسافرت و حرکت در مسافت‌های طولانی و چرا در تمام طول سال هستند و درکنار آن، دست‌ساخته‌هایی که نشانه‌هایی از بهره‌کشی از این حیوانات را در خود دارند. این قبور فقط یک ساختار تدفینی نبوده، بلکه ساختارهای معماری پیچیده‌ای هستند که عقاید مردمان خود را منعکس می‌کنند (Koryokava, 2000: 16)؛ در نتیجه، براساس موقعیت راهبردی و جغرافیایی ویژه اعم از پوشش گیاهی غنی و آب‌وهوای مناسب، منابع آبی فراوان، و منابع زیستی چندگانه، این منطقه نه تنها در ادوار گذشته، بلکه امروزه نیز برای زندگی مردمان عشایر و کوچ‌نشین، بسیار مناسب است و بیلاق‌ها و قشلاق‌های آن نیز مورد استفاده دام‌داران قرار می‌گیرد. درنهایت برای درک شیوه زندگی و نحوه معاش مردمان صاحب قبور کلان‌سنگی، باید مطالعات گسترده‌ای درباره پراکندگی این محوطه‌های تدفینی و مقایسه با دیگر محوطه‌ها انجام بگیرد، و نیز درباره ارتباط این قبور با مسیرهای کوچ‌رو در زمان‌های پیش از تاریخ مطالعه کرد.

مقایسه ساختاری و تاریخ‌گذاری قبور کلان‌سنگی

گاه‌نگاری چنین قبوری به دلایل بسیار دشوار بوده، که از جمله می‌توان به: وجود تدفین‌های ثانویه، نبود استقرارهای هم‌زمان با آن‌ها، حوزه گسترش بسیار وسیع، و نبود کاوش‌های علمی اشاره کرد. در باب قبور کلان‌سنگی در خارج از ایران و ایران، مطالعات و بررسی‌های گسترده‌ای به خصوص در مناطق شمال غربی کشور انجام پذیرفته است که به چند نمونه اشاره خواهد شد. در مایکوپ در ناحیه قفقاز شمالی، قبوری از نوع قبور صندوقی کشف و کاوش شده است که از آن به عنوان فرهنگ «مایکوپ» یاد می‌شود و آن را منشأ پیدایش مگالیتیک‌های قفقاز جنوبی معرفی کرده‌اند (Burney & Lang, 1972: 82). دومین افق فرهنگی که آن را مرتبط با قبور کورگانی و مگالیتیک دانسته‌اند، فرهنگ «تریالیتی» است که داده‌های فرهنگی آن در ناحیه گرجستان به دست آمده است (Yükmen, 2003: 14; Kushnareva, 1997: 89). داده‌های بعدی مربوط به فرهنگ «کارمیربرد» است که تمامی محوطه‌های مشخصه این فرهنگ، در فلات ارمنستان در حوضه رود کورا پراکنده شده‌اند (Kushnareva, 1997: 117). در آناتولی شرقی تعداد زیادی قبور کلان‌سنگی در بررسی‌های اوزفیرات کشف شده که پشته‌های تدفینی برپاشده از سنگ و خاک بودند و قبور سنگی را همراه با انباشتی از سنگ در درون خود داشتند که ساختار تدفینی مشابه قبور آذربایجان ایران و جنوب ماوراء قفقاز و سفال‌های یافت‌شده، مشخصه عصر مس و سنگ جدید تا عصر آهن میانی را بیان می‌کنند (Özfirat, 2009: 234). در کشور آذربایجان قبور کلان‌سنگی مربوط به دوره عصرمفرغ میانی به دست آمده است که در ناحیه جلفا و نخجوان قرار گرفته‌اند (Baxseliyav, 2008: 145). در محوطه زندان سلیمان در شهرستان تکاب در استان آذربایجان غربی و در ارتفاع ۲۱۹۵ متری از سطح دریا مجموعه قبوری از نوع کروملیچ مفروش دیده می‌شود که مورد حفاری قاجاق قرار گرفته‌اند که در دیواره‌های آن‌ها سنگ‌های بزرگ یکپارچه‌ای به کار رفته و سطح کل تپه پوشیده از سنگ‌های کوچک و بزرگ است که نشانه قبور هستند. در محدوده قبور، سفالی به دست نیامده است و با توجه به هم‌جواری آن با کوه زندان، آن را مربوط به هزاره اول پیش از میلاد می‌دانند (تصویر ۱۲). مجموعه تدفینی نیر (تصویر ۱۳) در استان اردبیل در ارتفاع ۱۶۴۷ متر از سطح دریا واقع شده است که در طی بررسی‌های دموگران کشف و براساس سفال‌های یافت‌شده، متعلق به عصر آهن هستند (Kroll, 1984: 48). شکل قبور این محوطه از نوع صندوقی است که با حلقه‌های سنگی احاطه شده‌اند. مجموعه تدفینی سقندل با قبوری از نوع کروملیچ پله‌ای در شهرستان ورزقان از توابع

استان آذربایجان شرقی در ارتفاع ۱۶۸۷ متر از سطح دریا قرار گرفته است که به صورت پراکنده با فاصله زیاد، و هریک به صورت منفرد بر روی تپه‌ماهورهای دشت پراکنده شده‌اند (تصویر ۱۴). مجموعه تدفینی آوالان (تصویر ۱۵) در بخش هوراند استان آذربایجان شرقی در ارتفاع ۱۶۲۳ متر از سطح دریا، پشته‌ای تدفینی به قطر ۱۰ و ارتفاع ۴ متر با دورچینی از سنگ‌های بزرگ، قبوری از نوع کروملیچ استاندارد را دربر گرفته است.

مطالعاتی که روی اشیاء به دست آمده از قبور کروملیچ تالش و استان اردبیل ازسوی دموورگان انجام شده، آن‌ها را به نیمه دوم هزاره دوم تا سده‌های آغازین هزاره اول پیش از میلاد مرتبط می‌سازد (واندنبرگ، ۱۳۴۵: ۱۱۹؛ خلعتبری، ۱۳۸۳ الف: ۲۴). ساختار قبور و سفالینه‌های به دست آمده از قلعه کوتی قابل مقایسه با قبور قفقاز است که بازه زمانی عصر مفرغ و آهن را دربر می‌گیرد (Egami, et al., 1965: 30). قبور کلان سنگی نورو زمحله و خرم‌رود براساس سفال به عصر آهن و قبور لاسولکان به عصر آهن III تاریخ‌گذاری شده‌اند (Ibid: 30). کاوش قبور محوطه اسب‌سرا به شناسایی آثاری از نیمه دوم هزاره دوم پیش از میلاد (عصر آهن) انجامیده است (خلعتبری، ۱۳۸۳ ب: ۲۱). آثار محوطه مریان به عصر آهن I نسبت داده شده است (خلعتبری، ۱۳۸۳ الف: ۱۱۲) و قبور گورستان تندوین به عصر آهن II تاریخ‌گذاری شده‌اند (همان: ۱۱۲). قبور محوطه شهریری که توسط «ویدا ابته‌هاج» مطالعه، و کاوش آن ازسوی علیرضا هژبری نوبری انجام شده است، بازه زمانی مفرغ میانی، مفرغ جدید و عصر آهن III را دربر می‌گیرند. قبور محوطه زردخانه براساس داده‌های سطحی گورها و سفال‌های به دست آمده متعلق به دوره میانی و جدید مفرغ و آهن قدیم نسبت داده شده است و ارتباطات فرهنگی مشابهی را با گورهای کلان سنگی عصر مفرغ میانی و جدید و نیز آهن قدیم ارمنستان، جمهوری آذربایجان، آناتولی و روسیه نشان می‌دهد (پورفرج، ۱۳۸۶: ۳۱۲). به صورت کلی مطالعات نشان می‌دهند که تعدادی از قبور ارتباط نزدیکی با فرهنگ‌های عصر مفرغ میانی منطقه قفقاز به خصوص فرهنگ سوان - اوزرلیک داشته است (Smith et al.,

تصویر ۱۲. قبر کروملیچ مفروش، زندان، تکاب (خوراوه، ۱۳۹۲: ۱۴۵).

Fig. 12. Paved Cromlech, Zendan, Takab (Khourrahe, 2013: 145)

تصویر ۱۳. قبر صندوقی، نیر، اردبیل (خوراها، ۱۳۹۲: ۱۵۳).
Fig. 13. Cist grave, Nir, Ardabil (Khourahe, 2013: 153)

تصویر ۱۵. قبر کروملیچ استاندارد، آذربایجان شرقی
 (خوراها، ۱۳۹۲: ۱۵۰).

Fig. 15. Mounded Cromlech, East Azerbaijan (Khourahe, 2013: 150)

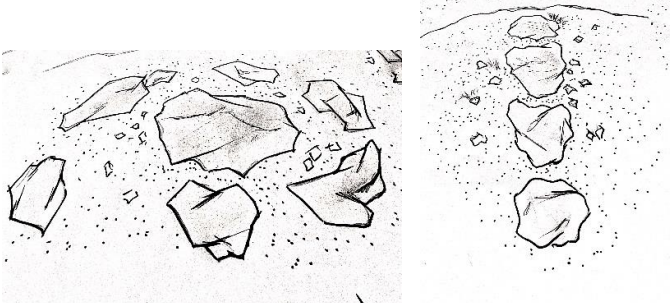
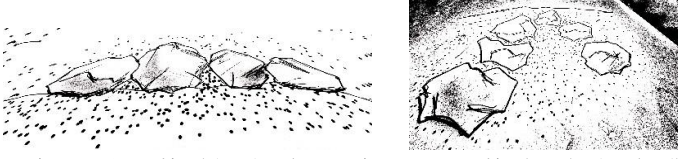
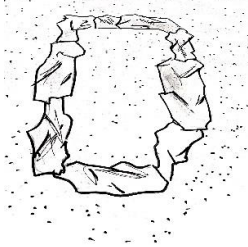
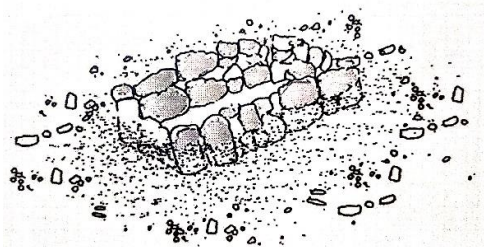
تصویر ۱۴. قبر کروملیچ پله‌ای، سفندل، ورزقان
 (خوراها، ۱۳۹۲: ۱۴۹).

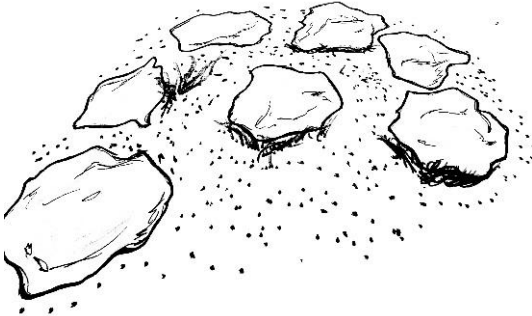
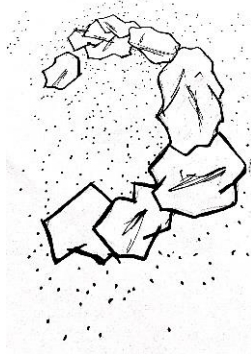

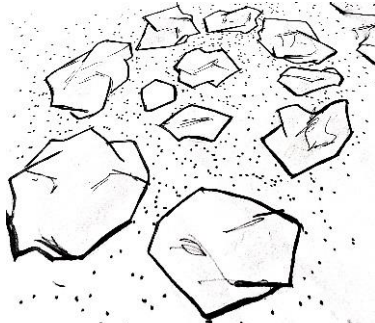
Fig. 14. Stepped Cromlech, Saghandel, Varzeqan (Khourahe, 2013: 149)

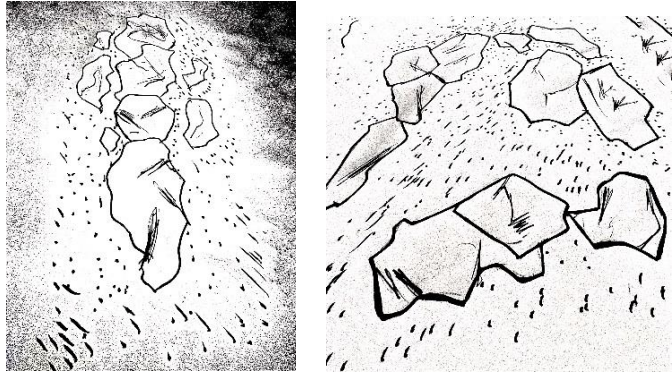
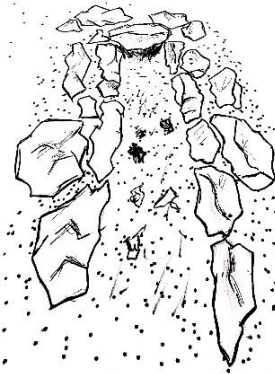
66 (2009). براساس بررسی‌های انجام‌شده فرهنگ تدفینی کلان‌سنگی در آخرین مرحله از افق کورا-ارس در عصرمفرغ میانی بر بخش‌هایی از قفقاز جنوبی حاکم‌شده که تاکنون درباره‌ی خاستگاه و منشأ آن مباحث زیادی مطرح شده است. در عصرمفرغ تدفین‌های کلان‌سنگی در محدوده‌ی جغرافیایی اوراسیا، قفقاز، شمال و شمال‌غرب ایران مشخص شده‌اند که با توجه به ساختار معماری و آثار اهدایی قبور می‌توان آن‌ها را به اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا منتسب کرد. این اقوام از هزاره‌ی چهارم تا اوایل هزاره‌ی اول پیش‌ازمیلاد در دسته‌های بزرگ و کوچک به سمت غرب حرکت کرده‌اند (افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۳)؛ بنابراین براساس مطالعات تطبیقی و مقایسه‌ی نوع معماری و ساختار این قبور با قبور خارج از ایران در منطقه‌ی آناتولی، قفقاز، روسیه، گرجستان و هم‌چنین اشیاء فلزی و سفالی که در این قبور به دست آمده‌اند، می‌توان بازه‌ی زمانی مفرغ قدیم تا عصر آهن III را برای قبور مگالتیک در نظر گرفت؛ بنابراین در این پژوهش با توجه به عدم کاوش قبور و عدم شناسایی یافته‌های سطحی، مبنای تاریخ‌گذاری براساس مطالعات صورت‌گرفته بر روی معماری قبور کلان‌سنگی که به آن اشاره گردید، در نظر گرفته شده است (جدول ۲).

جدول ۲. گاه‌نگاری قبور (حیدری مهر، ۱۳۹۴).

Table 2. Chronology of graves (Heidari Mehr, 2014).

مناطق قابل مقایسه	بازه زمانی پیشنهادی	طرح	محوطه
زندان سلیمان (Muscarella, 1971) تکاب (Kleiss, 1971) فخریکا - مه‌باد (خان محمدی، ۱۳۸۹) میدان لار، ارجستان اردبیل (خوراهه، ۱۳۹۲) و پیرازمیان (Ingraham, 1979)	مفرغ تا آهن III	 الف. کروملیج پله‌ای (نگارندگان، ۱۳۹۴) ب. کروملیج استاندارد (نگارندگان، ۱۳۹۴)	دکان داود
قرمزتپه تکاب (Kleiss, 1971) و ورزقان (Kleiss, 1997)	مفرغ تا آهن III	 الف. کروملیج استاندارد (نگارندگان، ۱۳۹۴) ب. کروملیج پله‌ای (نگارندگان، ۱۳۹۴)	دستک علیا
زندان سلیمان (Muscarella, 1971) تکاب (Kleiss, 1971) فخریکا - مه‌باد (خان محمدی، ۱۳۸۹) میدان لار، ارجستان اردبیل (خوراهه، ۱۳۹۲) و پیرازمیان (Ingraham, 1979)	مفرغ تا آهن III	 گونه صندوقی (نگارندگان، ۱۳۹۴)	قلمه
زندان سلیمان (Muscarella, 1971) و زردخانه (نیکنامی، ۱۳۹۰)	مفرغ تا آهن III	 کروملیج مفروش (نگارندگان، ۱۳۹۴)	نقاره کوب

<p>قرمز تپه، تکاب (Kleiss, 1971) و ورزقان (Kleiss, 1997).</p>	<p>مفرغ تا آهن III</p>	 <p>کرومیلیج استاندارد (نگارندگان، ۱۳۹۴)</p>	<p>تنگ اسماعیل خان</p>
<p>زندان سلیمان (Muscarella, 1971) و زردخانه (نیکنامی، ۱۳۹۰) تکاب (Kleiss, 1971)</p>	<p>مفرغ تا آهن III</p>	 <p>کرومیلیج مفروش (نگارندگان، ۱۳۹۴)</p>	<p>باپیران</p>
<p>زندان سلیمان (Muscarella, 1971) و زردخانه (نیکنامی، ۱۳۹۰) تکاب (Kleiss, 1971)</p>	<p>مفرغ تا آهن III</p>	 <p>کرومیلیج مفروش (نگارندگان، ۱۳۹۴)</p>	<p>چشمه سنگی</p>
<p>قرمز تپه، تکاب (Kleiss, 1971) و ورزقان (Kleiss, 1997).</p>	<p>مفرغ تا آهن III</p>	 <p>کرومیلیج استاندارد (نگارندگان، ۱۳۹۴)</p>	<p>ملیه نی</p>

<p>قرمزتپه، تکاب (Kleiss, 1971) و ورزقان (Kleiss, 1997)</p>	<p>مفرغ تا آهن III</p>	 <p>الف. کروملیچ استاندارد (نگارندگان، ۱۳۹۴) ب. کروملیچ پله‌ای (نگارندگان، ۱۳۹۴)</p>	<p>بان میدان عبدالله</p>
<p>زندان سلیمان (Muscarella, 1971) تکاب (Kleiss, 1971). فخریکا - مه‌آباد (خان محمدی، ۱۳۸۹) میدان لار، ارجستان اردبیل (خوراها، ۱۳۹۲) و پیرازمیان (Ingraham, 1979)</p>	<p>مفرغ تا آهن III</p>	 <p>گونه صندوقی (نگارندگان، ۱۳۹۴)</p>	<p>میرمنگه سفلی</p>

نتیجه‌گیری

در این پژوهش نمونه‌های جدیدی از قبور در این حوزه فرهنگی شناسایی و بررسی شد. قبور کلان‌سنگی شناسایی شده در این حوزه به جز قبور روستای میرمنگه سفلی و ملیه‌نی شهرستان گیلان غرب که تخریب شده‌اند، بکر و سالم باقی مانده‌اند. قبور کلان‌سنگی این حوزه به گونه‌های صندوقی و کروملیچ تقسیم شده‌اند که گونه کروملیچ با شکل‌های ساختاری متنوعی در هر محدوده ظاهر می‌شوند. در این گونه‌شناسی، قبور کروملیچ با توجه به این‌که کاوش و یا تخریب نشده‌اند، براساس ساختار سطحی و شکل ظاهری بیرونی طبقه‌بندی شدند و قبور نوع صندوقی با توجه به این‌که تخریب شده‌اند، براساس ساختار درونی باقی‌مانده، طبقه‌بندی و نقشه آن‌ها بازسازی شد. گونه‌شناسی قبور و عنوان‌بندی آن‌ها براساس مطالعات تطبیقی و مقایسه‌ای با قبور کلان‌سنگی مناطق شمال و شمال غرب کشور انجام شده است. بنا به تعریفی که برای گونه‌شناسی قبور کلان‌سنگی این حوزه ارائه شد، قبور صندوقی شناسایی شده در این پژوهش که تخریب شده‌اند، براساس آثار باقی‌مانده، بعد از آماده‌سازی بستر تدفین با حفر کردن زمین و خاک برداری، دیواره‌های قبر را با لاشه‌سنگ‌های بزرگ تا ارتفاع یک متر ساخته و روی قبر را با سنگ‌های بسیار بزرگ و حجیم یک یا چندتکه پوشانده‌اند. شکل کلی این قبور مستطیلی است و اندازه آن‌ها گاهی به سه متر نیز می‌رسد. قبور کروملیچ که غنی‌ترین قبور شناسایی شده در این پژوهش براساس تعداد هستند، خود به زیرگونه‌های استاندارد، پله‌ای و مفروش تقسیم می‌شوند که براساس بررسی‌های انجام شده در حوزه مطالعاتی در شهرستان گیلان غرب در روستاهای بایبران، چشمه‌سنگی، ملیه‌نی، بان میدان عبدالله و نسا دیره و در شهرستان سرپل ذهاب در روستاهای کل داوود، دستک

علیا، نقاره‌کوب و تنگ اسماعیل خان شناسایی شد. مبحث مهم دیگری که در این پژوهش به آن پرداخته شد، ارتباط بین شکل‌گیری قبور کلان‌سنگی این حوزه و شکل چشم‌انداز طبیعی است که به تأثیر و تأثر بین معماری قبور و ویژگی‌های چشم‌انداز محلی، مانند: تپه‌ها، ارتفاع، و ارتباط با منابع آب بستگی دارد. اظهارنظر در باب شکل چشم‌انداز قبور کلان‌سنگی مبحثی پیچیده است و نیاز به مطالعات تخصصی و بررسی‌های گسترده در حوزه‌ای با وسعت کلان را دارد. وسعت جغرافیایی پراکندگی این قبور، محیط طبیعی، توپوگرافی، شمار محوطه‌ای دارای این نوع قبور را باید مورد توجه قرار داد و نیز فقدان مطالعات گسترده و تخصصی در باب این قبور را باید در نظر داشت. به صورت کلی و با توجه به مطالعات انجام‌شده در باب شکل پراکندگی قبور، می‌توان نواحی‌ای را مشخص کرد که به طور متمرکز اشغال شده‌اند و برخی نواحی نیز خالی از هر نوع تدفین هستند؛ برای نمونه می‌توان برخی مناطق در شهرستان سرپل ذهاب را مثال زد که به دلیل کمیاب بودن سنگ، شکلی از تدفین کلان‌سنگی شناسایی نشد، البته این امر را می‌توان با یک دلیل توجیه کرد؛ دست‌کاری‌های دوره‌های متأخر در چشم‌انداز محوطه که از سوی کشاورزان برای هموار کردن زمین برای کشت و زرع صورت گرفته است، به وضوح در سرتاسر شهرستان سرپل ذهاب به واسطه ساختار جغرافیایی و شرایط مناسب برای زراعت دیده می‌شود. در مطالعه شکل پراکندگی قبور کلان‌سنگی در این حوزه فرهنگی، سه عامل: ارتفاع، شیب و منابع آب در نظر گرفته شد. در بررسی کدهای ارتفاعی در بازه ۵۴۰ متر تا ۱۳۴۰ متر، پراکنش قبور را به صورت منفرد یا مجموعه‌ای شاهد هستیم که با توجه به تعداد محوطه‌های شناسایی‌شده دارای قبور، پراکنش قبور در شهرستان سرپل ذهاب با کد ارتفاعی زیر ۱۰۰۰ متر و با شرایط زیست‌بومی گرم و خشک و ساختار دشت‌گونه عمدتاً به صورت منفرد و در شهرستان گیلان غرب با کد ارتفاعی بالای ۱۰۰۰ متر و با شرایط زیست‌بومی معتدل و پوشش گیاهی مرتعی و ساختار کوهستانی، مجموعه قبوری را می‌توان مشاهده کرد که در فواصل مختلف درکنار هم شکل گرفته‌اند، که چه بسا بتوان نام قبرستان را برای قبور این ناحیه عنوان کرد که براساس آمار برگرفته از کد ارتفاعی، نشان‌دهنده رواج پراکنش این قبور در نواحی سردسیر است. در بررسی پراکنش قبور براساس اطلاعات آماری گرفته‌شده از نقشه شیب منطقه، می‌توان ارتباط شیب و میزان شیب قبور با کد ارتفاعی آن‌ها را در نظر گرفت؛ به این صورت که در شهرستان سرپل ذهاب با کد ارتفاعی زیر ۱۰۰۰ متر، قبور نیز در شیبی با میزان پایین هم‌سان با ارتفاع شکل گرفته‌اند و همین امر را در شهرستان گیلان غرب با کد ارتفاعی بالاتر از ۱۰۰۰ متر می‌توان متصور شد. اما در باب ارتباط منابع آبی و پراکنش قبور کلان‌سنگی این منطقه باید اشاره داشت که اطلاعات به دست آمده از نقشه‌های GIS مربوط به حوزه‌های آبی این منطقه، نشان‌دهنده نزدیکی این قبور به منابع آبی و در ارتباط با استفاده دام از منابع آب شیرین است؛ بنابراین سازه قبور کلان‌سنگی ارتباط ویژه‌ای با محیط جغرافیایی دارد، به این صورت که در مناطق کوهستانی با توجه به وجود سنگ‌های بزرگ، پراکنش این قبور بیشتر است. مواد فرهنگی مطالعه‌شده از یک سوی ارتباط فرهنگی بین اقوام مختلف در یک محدوده جغرافیایی وسیع از شمال غرب ایران، آسیای میانه، ماوراء قفقاز، شرق آناتولی و از سوی دیگر حتی تا اروپای غربی را برقرار می‌کند. براساس بررسی‌های انجام‌شده، فرهنگ تدفینی کلان‌سنگی در آخرین مرحله از افق کورا-ارس در عصر مفرغ میانی بر بخش‌هایی از قفقاز جنوبی حاکم گردیده که تاکنون درباره خاستگاه و منشأ آن مباحث زیادی مطرح شده است. در عصر مفرغ تدفین‌های کلان‌سنگی در محدوده جغرافیایی اورآسیا، قفقاز، شمال و شمال غرب ایران مشخص شده‌اند که با توجه به ساختار معماری و آثار اهدایی قبور می‌توان آن‌ها را به اقوام کوچ‌رو جنگجوی اورآسیا منتسب کرد. این اقوام از هزاره چهارم تا اوایل هزاره اول پیش از میلاد در دسته‌های بزرگ و کوچک به سمت غرب حرکت کرده‌اند؛ در نهایت براساس مطالعات صورت‌گرفته و نیز کاوش‌هایی که بر روی قبور کلان‌سنگی شمال غرب انجام گرفته است، و نیز با توجه به عدم

شناسایی استقرارهای مرتبط با قبور، می‌توان شیوه زندگی کوچ‌روی را برای صاحبان این قبور پیشنهاد داد. براساس مطالعات تطبیقی و مقایسه نوع معماری و ساختار این قبور با قبور خارج از ایران در منطقه آناتولی، قفقاز، روسیه، گرجستان و هم‌چنین اشیاء فلزی و سفالی که در این قبور به دست آمده‌اند، می‌توان بازه زمانی مفرغ قدیم تا عصر آهن III را برای قبور مگالتیک در نظر گرفت؛ بنابراین، در پژوهش حاضر با توجه به عدم کاوش قبور و عدم شناسایی یافته‌های سطحی، مبنای تاریخ‌گذاری براساس مطالعات صورت‌گرفته بر روی معماری قبور کلان‌سنگی که به آن اشاره گردید، در نظر گرفته شده است. در پایان، ذکر این نکته ضروری است که با مطالعات تخصصی و انجام کاوش‌های روش‌مند بر روی این قبور در مناطق مختلف کشور می‌توان به شناخت بهتری نسبت به مردمان قبور کلان‌سنگی دست یافت.

پی‌نوشت

۱. واژه «مگالتیک» به معنای سنگ‌های بزرگ است. این واژه از کلمه یونانی «Mega» به معنای «بزرگ» و «Lithos» به معنای «سنگ» برداشت شده است (Migdely, 2008: 23) که در زبان فارسی و در مطالعات باستان‌شناسی با نام «کلان‌سنگی» شناخته می‌شوند.

کتابنامه

- افضل‌ی، سید ایمان؛ ایروانی‌قدیم، فرشید؛ و چایچی‌امیرخیز، احمد، (۱۴۰۰). «تبیین مردم‌شناختی جوامع کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا در شمال غرب ایران بر پایه فرهنگ مادی تدفین». نامه انسان‌شناسی، ۱۸ (۳۲): ۸۱-۴۷.
- اورلت، برونو، (۱۳۹۳). عصر آهن اولیه در پشتکوه لرستان. ترجمه کمال‌الدین نیکنامی و امیر ساعد موچشی، تهران: انتشارات سمت.
- پورفرج، اکبر، (۱۳۸۶). «بازنگری عصر آهن شمال غرب، مطالعه موردی محوطه شهریری و قلاع اقماری». رساله دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- حصاری، مرتضی؛ و اکبری، حسن، (۱۳۸۵). «مسئله معماری عصر برنز قدیم ماوراء قفقاز». پیام باستان‌شناسی، ۲ (۶): ۶۲-۴۳.
- حصاری، مرتضی؛ و علی‌یاری، احمد، (۱۳۹۱). «مطالعه و گونه‌شناسی قبور کلان‌سنگی و تپه‌ای (کورگان) استان اردبیل». مطالعات باستان‌شناسی، ۴ (۱): ۱۳۰-۱۱۳.
- حیدری‌مهر، پوریا، (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی و مطالعه پراکنش مکانی و زمانی قبور کلان‌سنگی استان کرمانشاه (مطالعه موردی: شهرستان‌های گیلان غرب، سرپل ذهاب)». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، گرایش پیش‌ازتاریخ، دانشگاه هنر اصفهان (منتشر نشده).
- خان‌محمدی، بهروز، (۱۳۸۹). مقبره‌ای از عصر آهن در بایزیدآباد نقده (آذربایجان غربی). باستان‌پژوهی، ۸-۹: ۱۵۹-۱۷۳.
- خلعتبری، محمدرضا، (۱۳۸۳ الف). کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌های باستانی تالش (مریان، تندوین). تهران: اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان، اداره کل آموزش، انتشارات و تولیدات فرهنگی.
- خلعتبری، محمدرضا، (۱۳۸۳ ب). کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌های باستانی تالش: وسکه - میانرود. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
- خوراهه، غزال، (۱۳۹۲). «گونه‌شناختی و مطالعه بعد لندسکیپی ساختار قبور کلان‌سنگی شمال غرب ایران». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی گرایش پیش‌ازتاریخ، دانشگاه هنر اصفهان (منتشر نشده).

- صمدی، حبیب‌الله، (۱۳۳۸). «حفریات باستان‌شناسی گرماک و تماجان». باستان‌شناسی، ۱ و ۲: ۹۵-۹۴.
- فرمانی، داریوش، (۱۳۸۰). «گزارش بررسی باستان‌شناسی گیلان غرب». کرمانشاه: انتشارات سازمان میراث‌فرهنگی (منتشر نشده).
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله، (۱۳۷۰). تهران سه هزار و دویست‌ساله براساس کاوش‌های باستان‌شناسی. تهران: نشر فضا.
- کمری، منوچهر؛ و جمشیدی، رضا، (۱۳۹۲). سرپل ذهاب در گذر تاریخ (جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل سرپل ذهاب). کرمانشاه: چشمه هنر و دانش.
- واندنبرگ، لوئی، (۱۳۴۵). باستان‌شناسی ایران باستان. ترجمه عیسی بهنام، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- نیکنامی، کمال‌الدین، (۱۳۹۰). «بررسی و شناسایی محوطه زردخانه اهر». با همکاری گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران (منتشر نشده).

- Afzali, S. I.; Iravani Ghadim, F. & Chaychi Amir Khiz, A., (2021). "Anthropological Explanation of Eurasian Warrior Nomadic Communities in Northern and Northwestern Iran Based on Archaeological Burial Material Culture". *Iranian Journal of Antheropology*, 18(32): 47-81. (In Persian).

- Baxşəliyev, V., (2008). *Naxçıvanın arxeoloji abidələri*. Bakı: Elm (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsində)

- Brown, T. B., (1951). *Excavations in Azarbaijan, 1948*. London.

- Burney, C. A. & Lang, D. M., (1972). *The peoples of the hills: Ancient Ararat and Caucasus*.

- Cover, L. B., (1971). *Anthropology for our times*. Oxford Book Company.

- Egami, N.; Fukai, S. & Masuda, S., (1966). *Dailaman II: The Excavations at Noruzmahale and Khoramrud, 1960*. University of Tokyo, Institute of Oriental Culture.

- Farmani, D., (2001). :The report of the archaeological investigation of Gilan-Gharb, Kermanshah". Publications of the Cultural Heritage Organization. (Unpublished), (In Persian).

- Hessari, M. & Ali Yari, A., (2012). "Introducing the large Chamber or Kurgans graves of Ardabil Province". *Journal of Archaeological Studies*, 4(1): 113-130. (In Persian).

- Hessari, M. & Akbari, H., (2015). "The problem of Transcaucasia Old Bronze Age architecture". *Payam-e Bastanshenas journal*, 2 (6): 43-62 (In Persian).

- Heydari Mehr, P., (2016). "Typology and study of spatial and temporal transmittal of megalithic graves of Kermanshah province. Case study: city of Gillan-e-gharb, Sarpol-e-zahab". M. A. Thesis, Art University of Isfahan (Unpublished), (In Persian).

- Ingraham, M. L. & Summers, G., (1979). "Stelae and settlements in the Meshkin Shahr plain, northeastern Azerbaijan, Iran". *Archäologische Mitteilungen aus Iran Berlin*, 12: 67-102.

- Iravani Ghadim, F., (2011). "Jafar Abad VIII. Kurgan Kazıları, Kuzeybatı İran,

Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimi, Önder Bilgi'ye Armağan Yazıları, Editörler: Aliye Öztan/ Şevket Dönmez". *Bilgin Kultur Sanat Yayinlari*: 191-216.

- Iravani Ghadim. F., (2014). "Jafar Abad Kurgan No IV". *SCRIPTA: Essays in Honour of Veli Sevin, A Life Immersed in Archaeology*, Editör Aynur Özfirat, Ege Yayınları, İstanbul: 87-106.

- Iravani Ghadim. F., (2018). "The role of domestic animals in the life of Eurasian nomadic warrior groups in light of recent archaeological evidence". *TÜBA-AR.*, 22: 19-33.

- Iravani Ghadim. F. & Beikzadeh, S., (2018). "Animal Remains Excavated at Jafar Abad and Tu Ali Sofla Kurgans, Northwest Iran (2010 And 2013 Seasons)". *Tüba-Ar*, 23: 101-120.

- Kamari, M. & Jamshidi, R., (2013). *Sarpol Zahab in the passage of history (historical geography and detailed history of Sarpol Zahab)*. Kermanshah: the fountain of art and knowledge. (In Persian).

- Kambakhshfar, S., (1991). *Three thousand and two hundred years old Tehran based on archaeological excavations*. Tehran: publication Faza (In Persian)

- Khalatbari, M., (2004a). *Archaeological excavations in the ancient sites of Talash: Maryan-Tandabin*. Research Institute of Cultural Heritage, Handicrafts & Tourism Publication. (In Persian).

- Khalatbari, M., (2004b). *Archaeological excavations in Talash ancient sites: Veske – Mianroud*. Research Institute of Cultural Heritage, Handicrafts & Tourism Publication. (In Persian).

- Khourah, Gh., (2013). "Typology and Study the Landscape Dimension of Megalithic Graves Structure in Northwestern Iran". M. A. Thesis, Art University of Isfahan (Unpublished). (In Persian).

- Kleiss, W., (1997). "Hügelgraber in nordwest und west Iran". *AMIT*, 29: 179- 190.

- Kleiss. W, (1971). *Zendan-I Suleiman die bauwerke*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden.

- Koryakova, L., (2000). "some notes about the material culture of Eurasian nomads". *Kurgans, ritual sites, and settlements Eurasian bronze and iron age*, ed by: Jeannine Davis Kimball, Part: I: 13-18.

- Kroll, S., (1984). "Archaologische fundplatze in Iranisch ost Azerbaijan". *AMI*, 17: 13-133.

- Kushnareva, K. K., (1997). *The southern Caucasus in prehistory: stages of cultural and socioeconomic development from the eighth to the second millennium BC (Vol. 99)*. UPenn Museum of Archaeology.

- Khan Mohammadi, B., (2010). "A tomb from the Iron Age in Bayzid Abad Naqdeh (West Azerbaijan)". *Journal of Ancient Studies*, 8-9: 159-173. (In Persian).

- Muscarella, O. W., (1971). "The tumuli at Se Girdan: second report". *Metropolitan Museum Journal*, 4: 5-28.

- Midgley, M. M., (2008). *The megaliths of northern Europe, routledge*. London and New York.
- Niknami, K., (2011). "Investigation and identification of the area of Ahar Zardkhaneh". with the cooperation of the Department of Archeology of Tehran University (Unpublished). (In Persian).
- Overlaet, B., (2003). *The Early Iron Age in the Pusht-i Kuh, Luristan*. Translated by: Kamal-Aldin Niknami & Amir Saed Mucheshi, Tehran: SAMT Publications (In Persian)
- Özfirat, A., (2009). "Excavation of the Bozkurt kurgan cemetery, 2007: First preliminary report". *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 41: 233-47.
- Pourfaraj, A., (2007). "The Revision of Iron Age in North Western Iran with case study on Shahar yeri site and its around fortresses". Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements For the degree of Doctor of Philosophy (Ph.D.) in Archaeology, Department of Archaeology School of Humanities Tarbiat Modarres University (Unpublished). (In Persian).
- Rubinson, K. S., (1991). "A mid second millennium tomb at Dinkha tepe". *American journal of archaeology*, 95 (3): 373-394.
- Samadi, H., (1959). "Archaeological Excavations of Garmak and Tamajan". *Archeology Journal*, 1 & 2: 95-94. (In Persian).
- Shaw, I., (1999). *A dictionary of archaeology*. Robert Jameson, Oxford university.
- Smith, T. A., (2009). *The archaeology and geography of ancient Transcaucasian societies: the foundations of research and regional survey in the Tsaghahovit plain, Armenia, Rubens S. Badalyan, Pavel Avetisyan*. vol. 1, The university of Chicago oriental institute publications.
- Vanden Berghe, L., (1966). *Archéologie de l'Iran ancien*. Translated by: Isa behnam, Tehran University Printing and Publishing Institute (In Persian).
- Yükmén, B., (2003). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu dolmenleri ışığında Anadolu megalitleri: The megaliths of Anatolia: a survey revealing the significance of the dolmen in Eastern Anatolia*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.